

יגאל אריאל

חוות יאיר - פרשת כיבוש והתנחלות בגולן

א. התיאורים השונים של כיבושי יאיר

מעמדו של הבשן בתורה שונה מזה של עבר הירדן הדרומי, אבל תחומיו אינם ברורים לחלוטין. אחת הבעיות הקשות בנידון קשורה לזיקה שבין הגלעד הצפוני לבשן. ננסה לבחון שאלה זו מתוך עיון בפרשה סתומה אחת הנוגעת לאזור - סיפור כיבוש חוות יאיר.¹

בספר במדבר מתואר מפעלו של יאיר בן מנשה:

וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה וילכדו ויורשו את האמרי אשר בה. ויתן משה את הגלעד למכיר בן מנשה וישב בה. ויאיר בן מנשה הלך וילכד את חֻותֵיהֶם ויקרא אתהֶן חֻות יאיר. ונבח הלך וילכד את קנת ואת בנתיה ויקרא לה נבח בשמו (במדבר ל"ב, לט-מב).

עולה מכאן כי בני מכיר כבשו את העיר גלעד ויישבוה, ואילו יאיר² המשיך לכבוש,³

1. לסיכום הדעות שהובאו במחקר ראה: ש' אחיטוב, **מקרא לישראל, יהושע**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 229-230; ב' מזר, 'חוות יאיר', **אנציקלופדיה מקראית** ג, ירושלים תשי"ח, עמ' 66-68; A. Bergman, 'The Israelite Tribe of Half-Manasseh', *Journal of the Palestine Oriental Society* 16, 1936, pp. 235-237; Z. Kallai, 'Conquest and Settlement of Trans Jordan', *ZDPV* 99, 1983, pp. 110-118.
 2. במקרא מופיעים כמה וכמה אישים הקרויים **יאיר** הקשורים לחוות יאיר: א. יאיר בן מנשה (במדבר ל"ב) כבש את החוות וקראן 'חוות יאיר' על שמו. ב. יאיר בן שגוב בן חצרון (דה"א ב', כב). ג. יאיר הגלעדי (שופטים י', ד) ולו שלושים עיירים בגלעד.
- מסתבר שבאומרו **יאיר בן מנשה** לא כיוון הכתוב לתאר את קשר היוחסין המדויק בין מנשה ליאיר, שהרי בדברי הימים מופיע יאיר בן שגוב בן חצרון כבעל עשרים ושלוש ערים בארץ הגלעד: "ואחר בא חצרון אל בת מכיר אבי גלעד והוא לקחה והוא בן ששים שנה ותלד לו את שגוב. ושגוב הוליד את **יאיר** ויהי לו **עשרים ושלוש ערים בארץ הגלעד**. ויקח **ישור וארם את חות יאיר** מאתם את קנת ואת בנותיה **ששים עיר** כל אלה בני מכיר אבי

במעין מפעל פרטי מצומצם, את חוותיהם⁴ של תושבי גלעד האמוריים, כנראה בצפון-מזרח הגלעד. כלומר, יאיר הרחיב את כיבושי שבט מנשה אל מעבר לתחומן

גלעד" (דה"א ב', כא-כג). חצרון הוא בן שבט יהודה ולא ממנשה, ואם מדובר באותו יאיר צריך לפרש שהיה בן לשבט יהודה מצד אביו ונינו של מנשה דרך סבתו. כן כתב רמב"ן (במדבר ל"ב, מא): "ויאיר בן מנשה - האיש הזה יתיחס אל משפחת אמו בעבור שלקח אחוזתו עמהם, כי בדברי הימים (א ב', כא-כב) מפורש שהוא בן חצרון בן פרץ בן יהודה, ואמו בת מכיר בן מנשה, דכתיב ואחר בא חצרון אל בת מכיר אבי גלעד והוא לקחה והוא בן ששים שנה ותלד לו את שגוב ושגוב הוליד את יאיר ויהי לו עשרים ושלוש ערים בארץ הגלעד, וכתיב (שם כג) ויקח גשור וארם את חות יאיר מאתם את קנת ואת בנותיה ששים עיר כל אלה בני מכיר אבי גלעד. ומזה נראה שהיה נובח הלוכד קנת ובנותיה בן יאיר, ולכן יקראו גם הן חות יאיר. וטעם ויתן משה את הגלעד למכיר בן מנשה (במדבר ל"ב, מ) - למשפחתו, כי בניו לכדוה, וכן ולמכיר נתתי את הגלעד (דברים ג', טו) - 'למכיר', כי בעבור היותו נכבד וראש לכל זרעו יקראו בניו בשמו, כי כן יאמרו הכתובים בראשי השבטים בנחלתם נגבה לאפרים וצפונה למנשה (יהושע י"ז, י), וכן למנשה היתה ארץ תפוח וגו' (שם ח). ומה שאמר הכתוב בספר יהושע (י"ז, א) ויהי הגורל למטה מנשה כי הוא בכור יוסף למכיר בכור מנשה אבי הגלעד כי הוא היה איש מלחמה ויהי לו הגלעד והבשן, גם כן על בניו שהיו אנשי מלחמה כי הם הלכו גלעדה וילכדוה, ולכך נתן להם משה חלק גדול מהם. ואולי היה עדין מכיר קיים, ולא נגזרה עליו גזירת המדבר לפי שלא היה מפקודי משה ואהרן שיהיה לו יותר מששים שנה, והאריך שנים כדורות הראשונים".

גם בדורות מאוחרים יותר חוזר השם יאיר ומופיע בדמותו של יאיר הגלעדי. הרד"ק (שופטים י', ד) הסתפק אם מדובר באותו אדם ובאותן חוות: "אם הם הנזכרים בתורה ויאיר זה הוא יאיר בן מנשה הדבר תימה, כי אם כן חיה יאיר יותר משלש מאות שנה, ונוכל לומר כי זה יאיר הגלעדי אינו יאיר בן מנשה והערים האלה א"כ אינן חוות יאיר הכתובות בתורה". אפשר גם להפריד בין הדברים: יאיר זה נקרא על שם סבו הגדול והעיירות הן ירושת סבו.

3. אם יאיר הוא בן מנשה ייתכן שהכיבוש הזה התרחש כבר בימי יוסף ובחסותו. אמנם בבבלי ב"ב קכא ע"ב נאמר שיאיר האריך ימים עד לימי יהושע "והתניא: יאיר בן מנשה ומכיר בן מנשה נולדו בימי יעקב, ולא מתו עד שנכנסו ישראל לארץ, שנאמר: ויכו מהם אנשי העי כשלשים וששה איש, ותניא: שלשים וששה ממש, דברי ר' יהודה; אמר לו רבי נתניה: וכי נאמר שלשים וששה? והלא לא נאמר אלא כשלשים וששה! אלא זה יאיר בן מנשה ששקול כרובה של סנהדרין!", אבל לפי פשט הכתובים הדברים התרחשו עוד בתקופת השבטים, וכך פירש את הפרשה תלמיד הרס"ג (מובא אצל: י' קיל, דעת מקרא, דברי הימים, עמ' 65): "ומכיר אבי אמו היה ראש ואב לגלעד, ויאיר תפס לגלעד אחריו, לפיכך נקרא על שם אבי אמו ועל שם הנחלה שתפשו בימי שלטנותו של יוסף שהיה מלך הארץ. וכשמת יוסף ואחיו נתחזקו האומות ויקחו גשור וארם שהיו גויים ותפשו את חוות יאיר וגו'. ולכך נתאוו בני מכיר לשבת בארץ הגלעד ובתפושת אביהם נתנה משה להם".

4. היו חוקרים שביקשו לקרוא כאן חוות הם, על שם העיר הם שבצפון מזרח הגלעד (בראשית י"ד, ה) ראה: A. Bergman, 'The Israelite Occupation of Eastern Palestine in the Light of Territorial Hisatory', JAOS 54, 1934, pp. 169-176

של הערים באזור, אל אזור החוות - קרוב לוודאי האזור הכפרי,⁵ וסיפחו.

לעומתו ספר דברים מתאר אחרת לגמרי את מפעלו של יאיר.⁶ ניתן להצביע על שלושה הבדלים בולטים בין התיאורים:

א. אזור פעילותו של יאיר אינו הגלעד אלא חבל ארגוב בבשן:

ויתר הגלעד וכל הבשן ממלכת עוג נתתי לחצי שבט המנשה כל חבל הארגוב לכל הבשן ההוא יקרא ארץ רפאים. יאיר בן מנשה לקח את כל חבל ארגוב עד גבול הגשורי והמעכתי ויקרא אתם על שמו את הבשן חות יאיר עד היום הזה. ולמכיר נתתי את הגלעד (דברים ג', יג-טו).

ב. כיבוש הבשן מתבצע על ידי משה והפסוק לא מזכיר כלל כיבושים שבטיים פרטיים:

ויתן ה' אלהינו בידנו גם את עוג מלך הבשן ואת כל עמו ונכהו עד בלתי השאיר לו שריד. ונלכד את כל עריו בעת ההוא לא היתה קריה אשר לא לקחנו מאתם ששים עיר כל חבל ארגוב ממלכת עוג בבשן. כל אלה ערים בצרת חומה גבהה דלתים ובריח לבד מערי הפרזי הרבה מאד (דברים ג', ג-ה).

יצוין כי "יאיר בן מנשה לקח" (דברים ג', יד) אינו חייב להתפרש בהקשר זה ככבש במשמעות הצבאית האלימה, ואולי הביטוי קשור לפועל 'לקח' - קיבל, כמשמעו בדרך כלל בכתוב (ראה דברים כ"ו, ד: "ולקח הכהן הטנא מידך").

ג. על פי ספר דברים בנחלת יאיר בבשן לא היו כפרים פרוזים אלא "ששים עיר... ערים בצרת חומה גבהה דלתים ובריח".⁷ זו היא ללא ספק אחת ההדגשות החזקות במקרא לביצור ערים.

בספר יהושע מזהות חוות יאיר אלה בפירוש עם הערים בבשן:

ויתן משה לחצי שבט מנשה ויהי לחצי מטה בני מנשה למשפחותם. ויהי גבולם ממחנים כל הבשן כל ממלכות עוג מלך הבשן וכל חות יאיר אשר בבשן ששים עיר (יהושע י"ג, כט-ל).

לדעתנו אין סתירה בין התיאורים שבספרי במדבר ודברים ושניהם יכולים להתקיים יחדיו.

5. אונקלוס תרגם (וכן ברש"י) 'חותיהם' - 'כפרניהון'. ויש שפירשו זאת על פי החזרית כחלקות. אדמה ויישובים מוקפי גדרות אבן (דעת מקרא, יהושע י"ג, כט).
6. וכן בספרי יהושע (י"ג, ל) ומל"א (ד', יג).
7. במל"א ד', יג, גם: 'בריח נחשת'.

היו שביקשו להסביר זאת על פי ההנחה שהכינויים 'גלעד' ו'בשן' כוללים לעתים את שני האזורים כאחד, ולכן ייתכן שהחוות היו בגלעד או בבשן בלבד, והכתוב אינו מקפיד על הציון הגאוגרפי המדויק.

הסבר זה אינו מסתבר משום שמצאנו ששני האזורים ועריהם מופיעים בפסוק אחד זה בצד זה ובשמות שונים: "בן גבר ברמת גלעד לו חות יאיר בן מנשה אשר בגלעד, לו תבל ארגב אשר בבשן ששים ערים גדלות חומה ובריח נחשת" (מל"א ד', יג). יכולות אפוא להיות למנשה גם חוות כפריות בגלעד וגם ששים עיר בבשן.

אשר לגלעד - אפשר שבמרוצת הדורות הכפרים הללו נתפסו כערים. הנה, בתקופת השופטים התקיימו בגלעד שלושים ערים ברשות יאיר הגלעדי:

ויקם אחריו יאיר הגלעדי וישפט את ישראל עשרים ושתים שנה. ויהי לו שלשים בנים רכבים על שלשים עירים ושלושים עירים להם יקראו חות יאיר עד היום הזה אשר בארץ הגלעד (שופטים י', ג-ד).

לענייננו נודעת חשיבות רבה לסיכומו של ספר דברי הימים. הוא מזכיר עשרים ושלוש ערים בגלעד ושישים בבשן.

ואחר בא חצרון אל בת מכיר אבי גלעד והוא לקחה והוא בן ששים שנה ותלד לו את שגוב. ושגוב הוליד את יאיר ויהי לו עשרים ושלוש ערים בארץ הגלעד. ויקח גשור וארם את חות יאיר מאתם את קנת ואת בנותיה ששים עיר כל אלה בני מכיר אבי גלעד (דה"א ב', כא-כג).

אם נתעלם משאלת ההפרש במספר הערים, חשיבותו של הפסוק בדברי הימים טמונה בהבחנה בין עשרים ושלוש ערי הגלעד, שהיו ברשות יאיר בן שגוב, לבין שישים הערים בבשן. עוד מספר הכתוב על אובדן של הערים בבשן ועל תפיסתן בידי גשור וארם.⁸

'סיכום' זה וההבחנה בין ערים בגלעד ובבשן מחזקים את ההסבר שהצענו להבדל בין תיאורי במדבר ודברים. בכל אחד מן הספרים בחרה התורה לספר על אזור אחר ועל התרחשות אחרת.

8. הפרק של הכיבוש הארמי והגשורי יכול לציין את סוף השליטה הישראלית בערי הבשן, או שהוא קשור דווקא לימי הראשית שלאחר חיי יעקב, בעוד העם נמצא במצרים; הארמים כבשו אז את הערים מידי מנשה, ומשה כבש את הבשן והחזיר לשבט מנשה את עריו. רד"ק (דה"א ב', כג) מפרש את הסתירה בין עשרים ושלוש הערים לבין שישים העיר: "ואפשר כי מה שזכר כ"ג ערים בארץ הגלעד הם בכלל ששים עיר שזכר, שגם אלה ששים עיר בארץ הגלעד הם, ובאמרו עשרים ושלוש הערים הגדולות ואמרו ששים עם בנותיהן".

ספר במדבר, שסיפור בני גד וראובן תופס בו מקום מרכזי, מבחין בין אופן התנחלותם של בני ראובן וגד לבין נחלת מנשה בגלעד, בעוד שספר דברים, המבליט את המלחמה בבשן, מוסיף ומבחין בין נחלת מנשה בגלעד לנחלתו בבשן, ומייחס למלחמה על הבשן חשיבות יתרה ותוכן פנימי נוסף.

התיאור המגובש: "ששים עיר כל חבל ארגב ממלכת עוג בבשן. כל אלה ערים בצרת חומה גבהה דלתים וברית..." (דברים ג', ד-ה), המבטא את ייחודו של הבשן ואת עוצמתו היתרה, ראוי לדיון מפורט.

ב. שישים עיר

כאן המקום לדון בשאלת מספר הערים בבשן. בכל הארץ ניצחו ישראל **שלושים** ואחד מלכי ערים⁹ וכאן כבשו **שישים עיר**?! זו כמות כמעט כפולה ממספר הערים שנכבשו בארץ, ובמובן מסוים זהו מספר אסטרונומי.¹⁰

המספר שישים איננו חייב להיות מספר מדויק; 'ששים עיר' יכול לשמש גם כמושג מדיני וכסמל ליחידה התיישבותית, ולכן אפשר להמשיך ולהשתמש בו לאורך הדורות, גם אם חלו שינויים מסוימים במספר הערים ובמצבן במהלך הדורות. כך כונה האזור בימי האמורי, וכך הוא ממשיך להיקרא גם בימי יאיר הגלעדי ובימי שלמה.

הביטוי שישים עיר יכול להביע גם רעיון של שלמות מסוימת. חכמים הצביעו על השימוש הנרחב במספר שישים במובן סמלי זה.

אילים ששים עתודים ששים כבשים ששים - כנגד ששים רבוא, וכנגד סוד שחשבונו ששים, וכנגד ששים המה מלכות, וכנגד בית שני שנבנה ששים על ששים, רומיה אמין שתין פתיה אמין שתין, (וכנגד) אלישע שימש לישראל ששים שנה וכנגד ששים עיר כל חבל ארגוב, ויצחק בן ששים שנה, וכנגד אותיות שבברכת כהנים ששים, שנאמר ששים גבורים סביב לה.¹¹

כן צירפו את השישים עם החומה, הדלתות והברית, כפי שהם מופיעים יחד בערי הבשן, בסיפורו של שמשון:

9. יהושע י"ב.

10. ראה הערה 24.

11. במדבר רבה יד, יח. דוגמות נוספות מדברי חכמים לשימוש ב'שישים עיר' באופן סמלי: "והלך עוג זבנה ששים עיירות, והקטן שבהן היה גבהו ששים מיל, שנאמר ששים עיר כל חבל ארגוב ממלכת עוג בבשן" (מסכת סופרים הוספה א, ה"ב [מהד' היגר, עמ' 367]). "ואלו היו להם ששים עיר וכולם ראיות למלכות שנאמר ששים עיר כל חבל ארגוב ממלכת עוג בבשן" (ספרי במדבר קלא [מהד' הורוויץ, עמ' 170]).

בין כתיפיו של שמשון ששים אמה היה, שנאמר: וישכב שמשון עד חצי הלילה ויקם בחצי הלילה ויאחז בדלתות שער העיר ובשתי המזוזות ויסעם עם הבריה וישם על כתיפיו (שופטים ט"ז, ג), וגמירי (מקובלנו), דאין דלתות עזה פחותות משישים אמה.¹²

הרוחב העצום שייחסו חכמים לכתפי שמשון בא לציין את כוחו הפלאי, והוא נקשר ברוחבם יוצא הדופן של שערי עזה. בכך ביטאו חכמים את אמונתם שמן השמים העניקו לשמשון כוח מיוחד משום שהטילו עליו אתגר ייחודי - להתגבר על האיום הפלשתי החריג. הנפיל שבגיבורי ישראל צריך היה להיות הראשון שיילחם וינצח את הפלשתים ונפיליהם.¹³ באופן דומה אפשר להתייחס למסגרת שישים העיר. יחידה כזו בארץ הרפאים, מלכותו של עוג שריד הנפילים, מבטאת חוסן ועצמה חריגים.

ג. חבל ארגוב

מה טיבו של הארגוב הנזכר בחלק מפרשיות הכיבוש בבשן? חבל הארגוב לא נזכר בתיאור הבשן בספר במדבר אלא בספר דברים.¹⁴

גבולות חבל הארגוב אינם ברורים; אונקלוס תרגם,¹⁵ ברוח המונחים המקובלים בתקופה הרומית, "חבל ארגב - פלך טרכונא", אבל גם גבולותיו של הטרכון אינם ברורים. מקובל שהכוונה לחבל הלג'ה שבצפון-מזרח הבשן ואולי גם להר החורן (ג'בל דרוז) שמדרום לו, אבל לשון מקרא לחוד ולשון חכמים לחוד. הערים עליהן מדובר והביטוי "לכל הבשן" (דברים ג', יג) רומזים שהארגוב הוא כינוי לעיקרו של הבשן.

בהקשר אחר נזכר הארגוב בספר מלכים:

ויקשר עליו (= על פקחיה בן מנחם). פקח. בן רמליהו שלישו ויכהו בשמרון בארמון בית מלך [המלך קרי] את ארגב ואת האריה ועמו חמשים איש מבני גלעדים וימיתו וימלך תחתיו. (מל"ב ט"ו, כה).

12. בבלי סוטה י"א.

13. רוחב שערי העזרה וההיכל היה עשר אמות, רוחב שער האולם היה כפול מזה - עשרים אמה, ותמוה שלשערי עזה ייחסו חכמים שיעור של שישים אמה. ברור שבאו לבטא בלבוס אגדי תכנים פנימיים: "רצה לומר כי כח ששים כחו... מספר ששים שהוא מספר מלא ושלם, וכחו של אדם אשר סובל המשא הוא בין כתפיו של אדם... וכח הגבורה והחוזק מיוחד לשישים בפרט, כדכתיב ששים גבורים סביב לה מגיבורי ישראל איש חרבו על ירכו" (מהר"ל, פירושי מהר"ל מפראג, א, מסכת. סוטה, ירושלים תשכ"ח, עמ' לה).

14. ובעקבותיו במל"א ד', יג.

15. דברים ג', ד.

פירושו של הכינוי 'ארגוב' בפסוק זה אינו ברור. יש ששיערו שמקורו ברגב,¹⁶ ואולי כונה כך הבשן על שם סלעי הבזלת שבו. היו שפירשו את הביטוי 'ארגוב' כארמון או כמבצר מלכותי,¹⁷ והיו שראו בכינויים אלה שמות של יחידות או של גיבורים מיוחדים:¹⁸ 'ארגב' על שם מוצאם מחבל הארגוב, ו'אריה' על שם מוצאם משבט גד, עליו נאמר "כלביא שכן".¹⁹

בלגה, במזרחו של הארגוב, ובחרמון, במערבו של הארגוב, קיימים אזורי הר שוממים ופרועים שבהם שכנו חיות טרף, כנרמז בכתוב:

אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי תשורי מראש אמנה מראש שניר וחרמון ממענות אריות מהררי נמרים.²⁰

שמו של ניצב שלמה בחוות יאיר שבגלעד ובארגוב הוא בן גבר.²¹ השם גבר הוא יחידי, ומסתבר שעניינו הוא גיבור.²² ואולי השם ארגב נקרא בסיכול אותיות גבר,²³ משום שאזור הספר הזה היה ידוע בעוז רוחם של בניו ובגבורתם.

ד. חומה ובריה

הכתוב הוסיף למספר המיוחד של הערים גם את ביצוריהן: "חומה גבוהה דלתיים ובריה" (דברים ג', ה).²⁴ אין בתורה ערים נוספות שמתוארות כך, וברור אפוא

16. ש"א ליונשטאם, 'ארגב', אנציקלופדיה מקראית א, 'רושלים תש"י, עמ' 529-528.

17. רש"י בדברים ובמלכים (דברים ג', ד; מל"ב ט"ו, כה).

18. ראה רד"ק, רלב"ג ודעת מקרא מל"ב, שם. בפרשת הקשר של פקח הכוונה לקבוצה של קושרים שבאו יחד עם חמישים הגלעדים שאתו, או שהשתייכו לשומרי ראשו של פקחיה, שהיה אף הוא משבט גד.

19. דברים ל"ג, כ. על הגיבורים משבט גד שבאו אל דוד נאמר: "ופני אריה פניהם וכצבאים על ההרים למהר" (דה"א י"ב, ט). מצאנו עוד כינויים כאלה לגיבורים "הוא הכה את שני אראל מואב" (שמ"ב כ"ג, כ).

20. שה"ש ד', ת. אריות הגולן טרפו את בן-הנביא שסרב למלא את דברי חברו לאחר קרב אפק. אולי היה זה באותו אזור (מל"א כ', לו). בניהו בן יהוידע היכה את האריה בבור השלג (שמ"ב כ"ג, כ), תיאור היכול להתאים לאזור החרמון. אבל קשה להשוות את האריות של היום והתנהגותם בערבה האפריקנית, להתנהגותם של האריות בימי קדם בתנאי הארץ, בנוגע לאפשרות נדידתם מגאון הירדן אל שלגי החרמון.

21. מל"א ד', יג.

22. כמו: אזור-נא כגבר חלצין (איוב ל"ח, ג).

23. כאשר ידבר העברי - ראב"ע משתמש הרבה בדרך זו. ראה ראב"ע בדברים כ"ה, יח: "ויתכן להיות מלת נחשלים כמו נחלשים"; דברים כ"ח, כה: "לזעוה הפזר; התהילים ל"ט, ט; חלדי כמו חדל ככבש וכשב ושמלה ושמלה".

שהכתוב בא לייחס משמעות מיוחדת במינה למלחמה על הבשן. מנקודת מבטו של הכתוב היו בבשן ריכוזי הכוחות והעצמה הכנעניים הגדולים ביותר בארץ. שישים העיר, החומה הגבוהה, הדלתיים והבריח, יחד עם התיאור המפורט של ממדי עוג ומיטת הברזל שלו - תשע אמות אורכה - מזכירים את דברי המרגלים - "עם גדול ורם ממנו ערים גדלות ובצורת בשמים וגם בני ענקים ראינו שם"²⁵.

24. בקצות שלוחות תלולות בגולן נמצאו אתרים קדומים שנתחמו על ידי חומות אבן כבירות ברוחב של עשרה מטר. מתחילה חשבו החוקרים שמתחמים אלה שימשו כאתרי התכנסות לעת צרה, או כמכלאות למקנה. אבל בחפירות שנערכו בחלק מהם נמצאו בתים רבים, והתברר שמתחמים אלה הם ערים לכל דבר, ויאה להם הכינוי 'חומה גבוהה ובריח' (ראה מ' כוכבי, 'הגולן בתקופת המקרא', ארץ הגולן והחדומו, תשנ"ד, עמ' 285 ואילך. המסקנות הן על פי החפירות בגמלא ובמתחם לביאה).

אמנם היישוב בערים אלה התקיים מאות שנים לפני בוא ישראל לארץ, אבל ייתכן שהשתמשו בביצוריהן שימוש משני גם בתקופת הכיבוש. חומותיהן האדירות והמרשימות קיימות עד היום, והרשימו עוד יותר לפני שלושת אלפים שנה.

בדרום הגולן נחפרה עיר מתקופת הכיבוש, אלא שרבים משרידיה הכנעניים הקדומים של העיר נסחפו. יישובה של העיר נמשך (כפי שעולה משברי 'קנקני שפת צווארון') בתקופת ההתנחלות. לא נמצאה באתר חומה מן התקופה הקדומה, אבל קיימים בו שרידי חומות מאוחרות (מ' כוכבי, שם, על החפירות בתל סורג).

פתרון תעלומת שישים הערים טמון בחיק העתידי, שהרי "לא ראינו אינה ראייה" (בבלי כתובות כג ע"א). מאחר שערים עלומות הולכות ונחשפות לעינינו בגולן, ייתכן שהמשך החפירות יגלה גם את הערים החסרות ויאפשר לנו להבין את הפסוקים כפשוטם, ולא רק באופן סמלי כפי שהסברנו לעיל (סעיף ב).

25. דברים א', כח. השילוב של העם הגדול והערים הבצורות מופיע גם בספר במדבר: "אפס כי עז העם הישב בארץ והערים בצורות גדלות מאד וגם ילדי הענק ראינו שם" (במדבר י"ג, כח).

לא מצאנו בתורה עוד ערים בעלות חומה גבוהה דלתיים ובריח, אבל בתנ"ך כולו יש התייחסות רבה לחומה, לשער ולבריח, אולי בעקבות העניין המיוחד שנתן לכך הכתוב אצלנו.

החומה והבריח קיבלו בכתוב משמעות ערכית, ונעשו סמל מוסרי לדמות האדם בכלל. החומה שומרת על אשר נמצא בתוכה ומגינה עליו מכל איום מבחוץ, וגם האדם זקוק להגנה ולמסגרת שתעצב את דמותו:

שה"ש ח', ה-י: "אחות לנו קטנה ושדים אין לה מה נעשה לאחתנו ביום שיִדבר בה. אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז. אני חומה ושדי כמגדלות אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום".

החומה תוחמת, מעכבת ומגבילה את תנועות הנמצאים בתוכה, ומבחינה זו היא שומרת לא רק על אשר בתוכה, אלא מגינה על החוץ מפעולות בלתי מרוסנות של הנמצאים בפנים. כך סוגר החול על היס' ומונע את התפרצותו: "ויסך בדלתים ים בגיחו מרחם יצא. בשומי ענן לבשו וערפל חתלתול: ואשבר עליו חקי ואשים בריח ודלתים. ואמר עד פה תבוא ולא תסיף ופא ישית בגאון גליך" (איוב ל"ח, ח-יא).

נראה כי משה בן דור המדבר פחד מהשפעותיו המתמשכות של חטא המרגלים, חטא שדחה את כיבוש הארץ בדור המדבר וריחף גם על התגשמותו בדור הבנים. אולי זהו ההסבר לכך שהוטל על משה לפתוח במלחמה על הארץ בבשן ולתקן בעצמו את חטא דורו, חטא המרגלים. בעזרת שמים התגבר משה על שני האתגרים: הוא גבר על הרפאים בני הענק, והכריע את חומות עריהם בצורות; בכך הכריע את גורל המלחמה על הארץ כולה.

ה. השוואת כיבוש עבר הירדן המזרחי בחומש במדבר ובחומש דברים

שני החומשים, במדבר ודברים, מחדדים ומדגישים נקודות שונות בחטא המרגלים. תיאור כיבוש חוות יאיר מושפע מן ההבדלים האלה, וננסה לעמוד על סיבותיהם ושורשיהם.

ספר במדבר, כחלק מספר הקדושה, מתאר את שליחות המרגלים כשליחות קודש בשם ה'. העם חטא באמירתו שהארץ אוכלת יושביה, בניגוד להבטחת ה', ובמיאונו לעשות את הצון בוראו. מסתבר כי התיקון הנדרש לחטא זה היה ממושך ועקבותיו המשיכו ללוות את ישראל גם בדור הבא בעת הכיבוש. לכן ראה משה ביזמתם ובבקשתם של בני ראובן וגד ליישב את עבר הירדן ובסירובם לעבור אל צדו המערבי של הירדן - אל מקום השכינה והמקדש - מיאון במתנתו ובטובתו של הקב"ה ויזמה אנושית חלופית, הבאה במקום ההתבטלות המוחלטת לדבר ה'.

באופן כללי נראה שספר במדבר עומד בצל המשבר. הוא פותח בסידור העם בסדר אלוקי מופלא ובדרכו אל הארץ כשהוא מלא תקוות גדולות, וכל זה התמוטט ונהרס בחטא המרגלים, כאשר נגזר על הדור הזה למות במדבר. משה רדוף האשמה מרגיש את האיום שחטא המרגלים ממשיך להציב על דרכו של העם ומאשים את שני השבטים במורך לב ובחזרה על חטא המרגלים:

כה עשו אבתיכם בשלחי אתם מקדש ברנע לראות את הארץ... והנה קמתם תחת אבתיכם תרבות אנשים חטאים לספות עוד על חרון אף ה' אל ישראל
(במדבר ל"ב, ח, יד).

הדבר נכון גם לגבי המעצורים המוסריים של האדם: "עיר פרוצה אין חומה איש אשר אין מעצר לרוחו" (משלי כ"ה, כח).
דוגמות נוספות: חיזוק ירושלים בבריחים (תהילים קמ"ז, יב-יג); אבדנם עם החורבן (איכה ב', ט); חיזוק ערי שלמה בבריחים (דה"ב ח', ג-ה); אסא מבצר את ערי יהודה (דה"ב י"ד, ו); ביצור דלתות שערי ירושלים בידי נחמיה כשלב מכריע בעצמאות העיר (נחמיה ו', א).

בהתאם לכך מחולק באופן ברור לשניים סיפור כיבוש הבשן וחווית יאיר בספר במדבר, בפרשת חקת מתואר הכיבוש כפעולת לאומית של העם ומשה:

וישב ישראל בארץ האמרי. וישלח משה לרגל את יעזר וילכדו בנתיה ויירש [ויורש קרי] את האמרי אשר שם. ויפנו ויעלו דרך הבשן ויצא עוג מלך הבשן לקראתם הוא וכל עמו למלחמה אדרעי. ויאמר ה' אל משה אל תירא אתו כי בידך נתתי אתו ואת כל עמו ואת ארצו ועשית לו כאשר עשית לסיחון מלך האמרי אשר יושב בחשבון. ויכו אתו ואת בניו ואת כל עמו עד בלתי השאיר לו שריד ויירשו את ארצו. (במדבר כ"א, לא-לה).

הפסוק לא סיפר כאן על החלוקה לשבטים ולא פגם באחדותו של המהלך ובגדולתו, אלא דחה זאת לפרשת מטות. שם מתברר שחלוקת הנחלות בעבר הירדן המזרחי לא התבצעה ביזמתו של משה אלא ביזמת שבטי ראובן וגד, והכתוב מתאר את העימות הקשה בינם לבין משה. בשעת החלוקה נתן משה לשבט מנשה - שלא השתתף עם שני השבטים בבקשת הנחלה - את הגלעד והפסון. הכתוב מבליט את ההבדל בין בני ראובן וגד, שקיבלו נחלה מוכנה מן העם ובנו בה את עריהם, לשבט מנשה שכבש את הגלעד בעצמו ועשה זאת בגבורה ובנחישות באמצעות מכיר ויאיר.

אולם, למרות הדגשת ההבדל בין בני מנשה לבני ראובן וגד, נראה שהכתוב מבחין בין נחלת מנשה בגלעד לזו שבבשן. עצם ההפרדה בין תיאור נחלת מנשה בבשן לנחלתו בגלעד והכללת התנחלות מנשה בגלעד בפרשת ירושת בני גד ובני ראובן מלמדת שהכתוב ביקש להבחין בין הבשן לגלעד הצפוני ולקבוע שדין האזור האחרון כדין הגלעד הדרומי.²⁶

הדבר מתאשר בתיאור גבולות ארץ כנען שבפרשת מסעי, שם מוציא הכתוב, לכאורה, את עבר הירדן הדרומי מכלל ארץ כנען וקורא לו 'נחלת שני המטות וחצי המטה'.²⁷ מאחר שהבשן נכלל שם בתחומי ארץ כנען, נראה שהכתוב כולל בחלק הדרומי גם את הגלעד. חצי - משמעו חלק ולא מחצית מדויקת;²⁸ חלק משבט מנשה התנחל בצד המזרחי של הירדן ואף חלק זה נחלק לשניים: אלה שנחלו בבשן - נחלת תשעת השבטים וחצי השבט, ואלה ממנשה שנחלו בגלעד - נחלת שניים וחצי השבטים.

26. אמנם גם במסגרת זו הזכיר הכתוב את נחלת מנשה בבשן, אבל עשה זאת בחטף ובהגיעו לפרטים טשטש אותה והתעלם ממנה.

27. במדבר ל"ד, טו.

28. רוב משפחותיו של שבט מנשה התנחל דווקא בעבר הירדן המערבי, ראה: יהושע י"ד, א-ה.

לעומת זאת, נקודת המוצא של דברי משה בספר דברים קרובה יותר אל האדם והעם. מודגשת בהם יזמתו של העם לשלוח משלחת מרגלים צבאית, ותורף החטא הוא חוסר האמונה ביכולת ה' להכניע את הכנענים. חטא זה תיקן משה במלחמתו הנחרצת בעוג מלך הבשן, ומנקודת מבט זו אפשר לתת לאירועים פרספקטיבה חיובית ולראות בחלוקת עבר הירדן חלוקה לגיטימית וראויה.

דבריו האחרונים של משה ותוכחותיו בספר דברים אינם מרוכזים בעבר אלא פונים אל העתיד, אל הארץ, והוא ספר התקווה וחשבון הנפש. כיבוש הבשן כפי שהופיע בו תיקן את חטא המרגלים, ומשום כך כיבוש עבר הירדן וההתנחלות בו נעשים למצווה ולחובה. משה מעניק בו נחלות, החל מן הבשן שאת עריו נתן ליאיר, עבור לגלעד אותו הנחיל למכיר, וכלה בערי ראובן וגד.

מלחמתו של משה נגד עוג מלך הבשן וכיבוש שישים עיר, כל חבל ארגוב בבשן, שכולן מוקפות חומה גבוהה דלתיים ובריח, הייתה אפוא המלחמה הראשונה בארץ כנען המקודשת. משה התמודד בה באופן מרוכז עם כל הקשיים שצפנה בחובה המלחמה בעבר הירדן המערבי - הביצורים החזקים ובני הענק, והראה שבכוח האמונה ניתן להתגבר עליהם ולנצח. בכך סלל את הדרך לכיבוש הארץ כולה.